

Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig

„Amennyiben többet óhajtának a nőről tudni, forduljanak saját élettapasztalataikhoz vagy a költökhöz – vagy pedig várják meg, amíg a tudomány mélyebb és összefüggőbb felvilágosításokat adhat majd.”

(FREUD [1933] 1999, 151)

A NŐISÉG FREUDI OLVASATAI

„A nőiség rejtélyén minden időben sokat töprengtek az emberek. [...] Bizonyára Önök is részei e töprengésnek, már amennyiben férfiak. Az Önök közt lévő nőktől természetesen nem várjuk ezt, hiszen éppen ők maguk jelentik a talányt.” (FREUD [1933] 1999, 127–128. Kiemelés az eredetiben.) A fenti mondatok Sigmund Freud *A nőiség* című, 1933-as, reprezentatív előadásából származnak. A közönséghez intézett szavak érzékletesen kifejezik, hogy a nő, a nőiség képe a pszichoanalitikus elméletben milyen erősen tükrözi a korszak kulturális nőreprezentációinak egyéb formáit. A nők a tudományos megismerés és a művészi alkotás (a férfitéket) tárgyai, „mások”, megfejtendő rejtélyek, akiknek nincs saját hangjuk önmagukról. Ugyanakkor ekkoriban (a 20. század első évtizedeiben) kezdenek fokozottabban szembesülni a változó társadalmi nemi szerepekkel, s részben maguk is indukálják ezt a változást.¹ A férfi ekkoriban a tudományban és a társadalomban is az univerzális emberi szinonimája, ezért a diskurzus elsősorban a nőiség „sajátos” fejlődéséről zajlik. Ezt a sajátos jelleget a feminista kritikák többsége is fenntartja, csak egészen más keretben magyarázza. Az utóbbi évtizedekben pedig megindult a maszkulinitás konstrukciójának, történetének vizsgálata is a szociológiában és a feminista elméletben.²

1 Robert Musil pontosan ragadja meg ezt a változást, a tárgyból alanná válás szándékát: „A nő egyáltalán nem akar eszmény lenni többé, hanem eszményeket óhajt teremteni.” MUSIL, R. ([1929] 2000): *A tegnap és a holnap nője*. In: MUSIL: *Esszék*. Kalligram, Budapest. 215.

2 Lásd CONNELL, R. W. (2012): *Férfiak. Eltűnő szerepek*. Noran, Budapest; HADAS M. (2003): *A modern férfi születése*. Helikon, Budapest; HADAS M. (szerk.) (2009): *Férfikutatások*. Szöveggyűjtemény. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest; HADAS M. (2010): *A férfisság kódjai*. Balassi, Budapest.

A pszichoanalízis forradalmi és felszabadító elmélete számos konzervatív és korlátozó motívumot tartalmaz. Az elmélet eme „tudattalan szintjének” felfedezése a nemekkel kapcsolatos elfogultságokat illetően máig tartó folyamat. Milyen kép bontakozik ki a nőiségről a freudi elméletben? Meglehetősen ambivalens – akárcsak a korszak női szerepei és ideáljai. Freud elképzelései a veleszületett biszexualitásról és kezdeti nézőpontja a nővé/férfivá *válásról* radikálisan, korát meghaladóan modernnek mondhatók. Ugyanakkor univerzálisnak és normatívnak tekintett számos, a nemiséggel kapcsolatos elgondolást – többek között a pszichoszexuális fejlődés alakulásáról és kimeneteléről, az Ödipusz-komplexus jelenségéről, a lányok kasztrációs komplexusáról, alapvetően passzív beállítódásáról és különféle „fogyatékoságairól”.³ Mindezek olyan sztereotípiákat sűrítenek magukba, amelyek sokkal inkább a kor elterjedt nemiségképzeteit és elvárásrendszerét tükrözik, mint a biológiai nőiség-attribútumokat. A pszichés megbetegedések jó része, élén a hisztériával, éppen azt a feszültséget szimbolizálja, amely a kettős szexuális morál, a nőkkel szemben támasztott társadalmi elvárások és az elfojtott vágyak között húzódik.

A pszichoanalízis nem azt kívánja leírni, mi a nő, jelenti ki Freud, hanem azt szeretné feltárni, „*hogyan válik azzá, hogyan fejlődik ki a biszexuális alkatú gyermekből az érett nő*” (FREUD [1933] 1999, 131). Ám a nővé válás ezen folyamata szükségszerű utakkal és fejlődési „feladatokkal” terhelt. A lányoknak két extra feladatuk is van a fiúkhoz képest: szerelmi tárgyat kell váltaniuk az anyáról az apára, és erogén zónát a kitoriszról a vaginára. Kasztrációs komplexusuk és péniszirigységük folytán elfordulnak anyjuktól, ekkor lépnek be az ödipális fázisba. És ekkor következik a fő fejlődésbeli különbség a két nem között: a lányok nem képesek olyan maradéktalanul elfojtani Ödipusz-komplexusukat, mint a fiúk, akik épp kasztrációs szorongásuk következtében lépnek túl az Ödipusz-fázison, és azonosulnak a szuperegót képviselő apával. Ez a fajta azonosulás a lányok számára nem elérhető, s Freud szerint ez magyarázhatja kevésbé fejlett erkölcsi érzéküket és kevésbé „kérlelhetetlen” felettes énjüket. Freud retorikája ezen a ponton felidézheti Nietzsche, Schopenhauer vagy akár Otto Weininger „elméletét” az ösztönvezérelt és amorális női nemről.

A freudi elmélet szerint a nő pszichoszexuális fejlődése három irányt vehet: a nővé válás „normális” kimenetele esetén a pénisz hiányát a gyermek utáni vágy tölti be. Különösen a fiúgyermek utáni vágy – Freud a fiúgyermek nagyobb értékét az anya péniszirigységének tulajdonítja, figyelmen kívül hagyva, hogy a társadalom szemében mekkora értéke van a két nemnek. „*Nagy a boldogság, amikor később egyszer ez a gyermek utáni vágy valóban beteljesül, különösen akkor, ha a gyermek fiú lesz, aki a hön öhajtott péniszt magával hozza*” (FREUD [1933] 1999, 144). Egy másik lehetséges út szexuális gátláshoz és neurózishoz vezet, ahol – a nemi vágyak elfojtásával együtt – a nő általános aktivitása is elfojtás alá kerül. A harmadik lehetőség, az ún. férfiaság-komplexus szintén zsákutca,

3 Freud nemekkel, nőiséggel, női szexualitással foglalkozó fontosabb írásai: *Három értekezés a szexualitás elméletéről* [1905]. In: FREUD 1995, 31–131.; *Egy hisztéria-analízis töredéke* [1905]. In: FREUD 1993, 17–110.; *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye* [1925]. In: FREUD 1995, 193–203.; *A nőiség* [1933]. In: FREUD 1999, 126–151.

melyben „*a leány mintegy vonakodik elismerni a kellemetlen tényt, dacos ellenszegülésében eddigi férfias viselkedését még túlozza, ragaszkodik a klitoriszán való tevékenedéshez, és önmagát a fallikus anyával vagy apával azonosítja*” (FREUD [1933] 1999, 145–146). „Legvégső esetben” ez az út manifeszt homoszexualitáshoz vezet.

Freud mindvégig ingázik a társadalmi és a biológiai érvrendszer között; írásai e vonatkozásban tele vannak ellentmondással. Több helyen is kifejti, hogy az aktivitás és a passzivitás nem fedik kellően a maskulinitás és a femininitás fogalmát, és a „női” és a „férfi” jegyek és irányultságok mindkét nemben megtalálhatók (FREUD [1905] 1995, 111., 121. lábjegyzet; FREUD [1933] 1999, 129). Máshol azonban minden fenntartás nélkül használja ezt az analógiát. Minden pszichés megnyilvánulásra magyarázatot keres, de az Ödipusz-szenárió univerzális axiómája soha nem kérdőjeleződik meg.

Analitikus helyzetben Freud azt tapasztalta, hogy a nők libidója „*végleges helyzetet foglalt el, [...] hiányoznak a további fejlődés útjai, [...] mintha a nőiséget kialakító nehéz fejlődés az egyén minden lehetőségét kimerítette volna*” (FREUD [1933] 1999, 151). Ez igen összetett és relevánsnak is tekinthető állítás, amennyiben elvonatkoztatunk a szűk pszichológiai diskurzustól, és szimbolikusan értelmezzük. A nőiségnek való megfelelés valóban „kimerítheti” a nők kapacitását. Ezek a képességek és fejlődési lehetőségek azonban nem univerzális pszichoszexuális hajtóerők által meghatározottak, hanem a társadalmi-kulturális körülmények alakítják őket. Nem a nőiség pszichoszexuális és biológiai rétege nehéz és kimerítő, hanem annak társadalmi következményei, amelyek a nők számára erősen korlátozzák mind a szexualitás szabad megélését, mind a szublimáció elérhető módjait, s ennél fogva fogékonyabbá teszik őket a pszichoszomatikus megbetegedésekre.

A látszólag semleges szuperegő valójában azt a patriarchális rendet képviseli, amelyet mindkét nemnek internalizálnia kell, s ennek maga Freud és az egész tudományos diskurzus is része, amely nem egyszerűen leírja, de meg is alkotja a nőt. A tudományos és populáris képzetek kölcsönösen tükrözik és alakítják egymást. Nemcsak a nőiség társadalmilag konstruált, hanem a róla való beszéd is. Ez a komplex megalkotottság fejeződik ki már-már groteszk egyértelműséggel a nőiség-előadás utolsó mondatában: „*Amennyiben többet óhajtanának a nőről tudni, forduljanak saját élettapasztalataikhoz vagy a költőkhöz – vagy pedig várják meg, amíg a tudomány mélyebb és összefüggőbb felvilágosításokat adhat majd*” (FREUD [1933] 1999, 151).

Freud nőekkel, nőiséggel kapcsolatos elméleti prekonceptiói mellett kiállt a nők érdekeit képviselő reformokért a szexuális felvilágosítás, a prostitúció vagy a fogamzásgátlás tekintetében. Ő fordította németre John Stuart Mill klasszikus tanulmányát a nőiség alárendelődéséről.⁴ 1908-as tanulmánya, *A „kulturális” szexuális morál és a modern idegesség* (Freud [1908] 2016) a női szexualitásra vonatkozó normák, illetve a kettős nemi morál kritikája. Fontos támogatást nyújtott a női pszichoanalitikusoknak is, számos női kollégája jelentősen hozzájárult a pszichoanalitikus elmélethez és gyakorlathoz – Helene Deutsch, Karen Horney, Lou Andreas-Salomé, Marie Bonaparte, Sabina Spielrein vagy később Anna Freud és Melanie Klein. Az elmélet és gyakorlat közti ellentmondást Freud

4 MILL, J. S. (1869): *The Subjection of Women*. Longmans, Green, Reader & Dyer, London.

is érzékelhette, erre utal a már idézett nőiség-előadás egyik mondata a – „kivételes” – női analitikus kollégák feltételezett kétségeihez szólva, de fenntartva a férfias/nőies alapvető fogalmi dichotómiáját: „*Csak ennyit kellett mondanunk: »Ez nem érvényes Önökre. Önök e szempontból kivételek, Önök inkább férfiasak, mint nőiesek«*” (FREUD [1933] 1999, 131).

KORABELI VÁLTOZATOK A NŐI SZEKUALITÁS TÉMÁJÁRA

Ezek az elgondolások természetesen nemcsak a kortárs feminista teoretikusok között, hanem már Freud kollégái között is vitákat generáltak, elsősorban a női analitikusok körében. Freud alapszövegeit számos (férfi és nő) kollégája és tanítványa kommentálta. A húszas évektől a női szexualitás, illetve ezen keresztül tágabban a „nőiség” vagy a nemi szerepek kérdése fontos aldiskurzussá vált a pszichoanalitikus elméleten belül. A férfiak közül Ferenczi Sándor, Karl Abraham, Ernest Jones, Johan Ophuijsen, Carl Müller-Braunschweig, Hanns Sachs és Radó Sándor, a nők közül Helene Deutsch, Karen Horney, Joan Riviere, Jeanne Lampl de Groot, Marie Bonaparte és a magyar Rotter Lilián járult hozzá gondolataival a témához.⁵

Ferenczi Sándor már egy korai, 1908-as tanulmányában figyelemre méltó társadalmi érzékenységgel nyúlt a témához. A tanulmány *A korai magömlés jelentőségéről* címet viseli, de valójában a nő szexuális örömhöz való jogáról és ennek korlátairól szól. Rámutat arra, hogy a kettős nemi morál tapasztalatlanságot és elfojtásokat eredményez (FERENCZI [1908] 1991, 51).

„*A férfiak túlnyomó része több-kevesebb (többnyire több) szexuális élmény után nősül. [...] Ellenben a női nemtől a leánykori évek alatt minden szexuális behatást módszeresen távoltartanak. [Az analízisben a nő] őszinte megbotránkozással tiltakozik az ellen, hogy ő »olyan nő« volna, akinek »ilyesmi« hiányzanék. [...] [Érthető], miért menekül a nők oly jelentékeny hányada ez elől a dilemma elől – a betegségbe. [...] Nem organikus különbség, hanem a két nem életviszonyainak, a két nemre háruló kulturális nyomásnak különbsége magyarázza a házasfelek szexualitásban ezt az »aszinkront«.*” A nőmozgalmak céljaival összhangban felhívja a figyelmet a szexuális nevelés jelentőségére. Ugyanakkor úgy véli, hogy a szexuális frusztráció önmagában felelős a nők szorongásaiért, nem reflektál a szexualitás és a nők/nemek társadalmi-politikai szerepeinek szerves összefüggésére. „*Szerintem a nők tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy bajaikra a választói jog volna a megoldás. Nem a politikai, hanem a szexuális választás joga az, amit természetszerűbben követelhetnének.*” (FERENCZI [1908] 1991, 50)

Az első női pszichoanalitikusok sajátos helyzetben voltak: egyszerre függő és autonóm, periférikus és kiváltságos pozícióban. Ez a kettősség a munkáikon is érződik: többé-kevésbé freudi hatás alatt, ugyanakkor belülről, gyakran új nézőpontokat behozva nyilatkoztak meg. Freud nőtanítványai egy része (Anna Freud, Helene Deutsch, Marie Bonaparte)

5 E szövegek gyűjteményéhez lásd: GRIGG et al. 1999.

átvette a nőiséggel kapcsolatos nézeteit és terminológiáját is. Az ettől elszakadó nők között volt Karen Horney, Joan Riviere, Sabina Spielrein, Clara Thompson és bizonyos fokig Lou Andreas-Salomé⁶ (ROITH 1988; HEILBRUN 1991).

Karen Horney, hamburgi születésű, Berlinből Chicagóba emigrált pszichoanalitikus volt az első, aki megkérdőjelezte a péniszirigység axiomatikus természetét. Nézete szerint a péniszirigység feltehetőleg azért vált axiomatikus tényné, „mert túlságosan magától értetődőnek tűnt a maskulin nárcizmus számára ahhoz, hogy bármiféle magyarázatot igényeljen” (HORNEY 1924, 50). Feltételezte, hogy a jelenségnek olyan organikus eredete is van, mint a férfi nemi szerv láthatóságának irigylése. A férfiak állítólagos nagyobb fokú objektivitásának magyarázata saját testük és ezen keresztül külső tárgyak vizsgálata, míg a nőknek nincs világos tudásuk saját testükről. Általánosságban a nők elfojtott onanisztikus vágyait és a női szexualitás későbbi korlátozását realiztikus társadalmi hátránynak tekintette, nem pedig a péniszhiány következményének. A monogámia ideáljának problematikájáról és a férfiak nőktől való félelméről is írt (HORNEY 1928, 1932).

Legeredetibb nőtárgyú írása a *Menekülés a nőiség elől* című 1926-os tanulmány, amely vitába száll a freudi nőiség-konceptiókkal. A tanulmány abból a kérdésből indul ki, hogy mennyire valóságos a nők pszichoszexuális fejlődéséről kialakított kép, illetve mennyire a férfinezőpontot, a megfigyelő nemének nézőpontját tükrözi (amellyel azután a nők is azonosulnak). Georg Simmelre hivatkozva emlékeztet arra, hogy férfítársadalomban élünk, ahol az erkölcs, a vallás, a tudomány mind férfialkotás, s ez minősül „abszolútnak”, „objektívnek”. Horney analitikus tapasztalata szerint a nők vágyának arra, hogy férfiak legyenek, csak kevés köze van az elsődleges, korai péniszirigységhez. A férfiszerepbe menekülést egyfelől az ödipális vágyak okozta büntudat előli menekülésként értelmezi. Másfelől, s ebben rejlik a valódi kritika és modernség: felismeri, hogy a nőiség előli menekülés a valóságos társadalmi alárendeltség következménye is: „*Ez ideig – tisztán férfi jellegű civilizációnknak köszönhetően – a nők sokkal nehezebben végezhettek természetüknek igazán megfelelő szublimációt, minthogy az összes »rendes« szakmát férfiak folytatják. Ez ugyancsak kétségtelenül hatást gyakorolt a nők alsóbbrendűségi érzéseire, tekintve, hogy ezeken a férfiak által uralt pályákon egyszerűen nem állt módjukban a férfiakéhoz hasonló teljesítményt felmutatni.*” (HORNEY [1926] 1997, 129) A péniszirigységet tehát Horney nem esszenciális jelenségként, hanem – a lélektani és a társadalmi tényezőket összekapcsolva – a férfihoz társított hatalmi pozíció iránti irigységként értelmezi. A nőiség elől való menekülés valójában a hatalomnélküliség előli menekülést jelenti. A férfi teljesítménymotivációja pedig a közvetlenebb, primerebb nyomhagyás, a „méhirigység” kompenzálásaként is értelmezhető.

A brit *Joan Riviere* (a Brit Pszichoanalitikus Társaság első női elnöke) igen modern tanulmánya (*A nőiség mint álarc*) (RIVIERE 1929) és életrajza között egyértelmű a kapcsolat.

6 Lou Andreas-Salomé írásai magyarul: Az erotika ([1910] 2002). *Pro Philosophia Füzetek*, 31, 69–111; Pszichoszexualitás ([1917] 2000). *Vulgo 1–2*; Levél egy kamaszhoz ([1917] 2005). *Café Babel*, 51, 101–108. Róla: Juhász Anikó (2003): Lou Andreas-Salomé nőképe és nárcizmus-elméletének néhány vetülete. *Pro Philosophia Füzetek*, 35, 3–34.

A nőiség álarca, „performansa” Riviere értelmezésében az (intellektuális) nő védekezése a szakma maskulin rendszerében, ahol tudása révén ő is hatalomra tett szert, de ezt kompenzálnia kell, elfojtani/visszavonni teljesítménnyel kapcsolatos vágyait, hogy ne kérdőjelezze meg teljesen ezt a rendszert, amelyben bizonyos pozíciója van, és így elkerülje a szorongást. Riviere hatással volt Lacan és Irigaray munkáira és a filmelméletre is, de Judith Butler performatív gender-elgondolását is előrevetíti. Pályája egyfelől küzdelem saját szakmai helyének kialakításáért, másfelől nagy hatású fordítói és közvetítói szerep a pszichoanalízis meghatározó figurái és elméletei között. Angolra fordította Freud munkáinak terjedelmes részét, és nagy szerepe volt a pszichoanalízis intézményes megalapozásában Angliában, másfelől a kleini gondolatrendszer bécsi megismertetésében is.

A magyar *Rotter Lillián* a pszichoanalízis budapesti iskolájának elsősorban pszichoanalitikus gyermeklélektannal és pedagógiával foglalkozó szakembere volt, de valódi elméleti újdonságot elsősorban a női pszichoszexuális fejlődés megközelítésében hozott (KERTÉSZ-ROTTER [1933] 1993). A klasszikus freudi és például Helene Deutsch által is követett elképzeléssel szemben, mely szerint a női pszichoszexuális fejlődés meghatározó eleme a péniszirigység, a passzivitás, a mazochizmusra való hajlam, Rotter öntörvényűbb női szubjektumot és szexualitást feltételezett. Rotter szerint a péniszirigységen kívül egy másik, észrevétlenebb folyamat is lejátszódik: a lánygyermek a gyermekkori szexuális kíváncsiságból űzött exhibíciós játékok során észleli, hogy a péniszen képes változásokat előidézni. Ez mágikus jellegű tapasztalat a számára (magáénak fantáziálja a péniszt, hasonlóan az anya-csecsemő egységhez), amely a passzivitással szemben éppenséggel kontrollt, aktivitást jelent – a libidó közvetett, a férfi vágyára vonatkozó aktivitását. Ez, Rotter analitikusi tapasztalata szerint, gyakran félelmet kelt a férfiban. A nő szexuális izgalmanak nincsenek olyan egyértelmű jelei, ez is bizonytalanságban tartja a férfit. Ezért a nő *eljátssza*, hogy passzív, gyenge, hogy ne fenyegetse a férfi nárcizmusát. (Ez a gondolatmenet, bár nem az intellektuális szereplés, hanem a szexualitás területén, analóg Riviere „nőiség-álarcaival”; Rotter feltehetőleg ismerte is a tanulmányt.) A nő nárcisztikus szükséglete is kielégül, amikor „megszerzi” a férfit/a péniszt. Rotter egy esetet is ismertet tanulmányában, ahol a páciens attól fél, hogy szexuálisan már nem hat a férfira. A férfi impotenciáját sajátjának is érzi, azaz a férfi vágyán keresztül éli meg saját libidóját, tágabban saját vonzerejét, énejét. Ha nem tud csábítani, igyekszik önmaga „férfi” lenni (ami Rotter – Freudot követő – értelmezésében klitorális onániát/orgazmust jelent). Rotter elszakadása a freudi nőiség-teóriáktól tehát korlátozott; megkérdőjelezi ugyan a „kasztrált nő” elméletet, ugyanakkor ezt meglehetősen esszencialista érvekkel támasztja alá: alapvetően a szexualitás és gyermekszülés/nevelés szférájában látja a női hatalom megtestesülését (és egyben a „normalitás” kereteit). A nő öntörvényűségének, kontroll-pozíciójának, egyben a nemi élvezetnek a kulcsmotívuma eszerint a férfira gyakorolt vonzerő – s ez meglehetősen törekeny és közvetett „hatalmi” eszköz. Ez feltehetőleg meg is felelt a kor valóságának, de univerzális törvényszerűségként bemutatva Rotter alapvetően fenntartja a nő mint „a vágy titokzatos (és nárcisztikus) tárgya” típusú, alapvetően esszencialista képzetet, és kétségessé teszi az aktív, alanyi nőiség ideáját.

Meglehetősen eltérő az a mód, ahogyan a Freud-kortárs szerzők a nőiség és az intellektuális tevékenység viszonyát értelmezik. A szerzők egyik (nagy részt férfiakból álló) csoportja (pl. Abraham és Sachs) szerint az intellektuális törekvések „maszkulin” kívánságot jelenítenek meg, amely a sikertelen nőiséget hivatott kompenzálni. Egy másik értelmezés szerint (melyet női analitikusok, Horney, Riviere és a magyar Rotter Lilián képviselnek) épp a nőiség mint szerep eljátszása az, ami a szakmai siker vagy az aktivitás kompenzációjaként szolgálhat, enyhítve ezzel a hagyományos szerepektől való „elhajlás” pszichés súlyát.

Az idézett szerzők közelítésmódjának különbsége a mi szempontunkból leginkább abban ragadható meg, hogy mennyire veszik tekintetbe vagy épp ignorálják a társadalmi tényezőket a pszichológiai folyamatok értelmezésében. Figyelemre méltó, ahogyan a szerzők egy része hajlamos patologizálni mind a „normál” női működést („hiányok”, „fogytékosságok”), mind az attól való eltérést („maszkulinitás-komplexus”). Ez azt sugallja, hogy érdekükben áll a férfi/női = aktív/passzív megfelelés fenntartása egy olyan korban, amely e képzetek és valóságok erőteljes átalakulását mutatja (vagy ezzel fenyeget).

Bizonyos freudi alapkoncepciók (mint az Ödipusz-komplexum vagy a kasztráció) mindig kiindulópontként szerepelnek (Freud diskurzusteremtő ereje kétségtelen), de ezek értelmezésében már komoly különbségek vannak, és a szerzők eredetisége itt tud megmutatkozni. A női analitikusok hajlamosabbak olyan kérdéseket vizsgálni, mint a felnőtt szexuális kapcsolatok, a nők társadalmi szerepei, a munka vagy az anyasághoz való viszony, és újragondolni maszkulinitás és femininitás, aktivitás és passzivitás, normalitás és patológia fogalmait. Központi szerepük volt abban a harmincas években lezajlott paradigma-váltásban is, melynek során a hangsúly áthelyeződött az apáról az anyára, a kasztrációról a szeparációra, az autoritásról a dependenciára/kötődésre, a hiányról (pénisz) a jelenlétre (vagina, klitorisz, méh) (ZARETSKY 2005, 195).

A FREUDI PSZICHOANALÍZIS FEMINISTA KRITIKÁIBÓL

Kritika és újraolvasás

A klasszikus pszichoanalízis nőiségképének első intenzív kritikái a hetvenes évek civilmozgalmi közepette, közelebbről a feminizmus második hulláma mentén jelentek meg. A marxista feminizmus képviselői (többek között az amerikai Sulamith Firestone és Kate Millett) alapvetően elutasították a pszichoanalízist mint a nők elnyomásának egyik megnyilvánulását. (De már Simone de Beauvoir 1949-es klasszikus műve, *A második nem* is ezt az álláspontot képviseli.) A másik oldalról nézve ugyanakkor a feminizmus hatása a pszichológián belül leginkább éppen a pszichoanalízis területén mutatkozott meg. A feminista pszichoanalitikusok eltérő hangsúlyait és elméleti háttérét leginkább a szociokulturális fókuszú, tárgykapcsolat-elméletre építő (anglo)amerikai, illetve a filozófiai, nyelvészeti, irodalmi háttérrel közelítő, a test és a preödipális időszak hatását előtérbe helyező francia

irányzat fémjelzi. Az elutasítás/kritika vagy újraolvasás/használat körüli viták a pszichoanalízisen belül is megjelentek. A kritikus pontok, a korhoz-kultúrához kötöttség felmutatása mellett többen rámutattak a lehetséges gyümölcsöző érintkezési pontokra is pszichoanalízis és feminizmus között (lásd pl. MITCHELL 1974; ROSE–MITCHELL 1985; CHODOROW 1997; DARABOS 2002). Az ezzel kapcsolatos érvek szerint: nem érthetjük meg a nemek társadalmi szerveződését és történetét az emberek szexuális lénygé válásának megértése nélkül (CHODOROW 1997). Másrészt a tudattalan tudatosítása, az ellenállás, változás indukálása pszichoanalitikus és feminista törekvés is. Harmadrészt a pszichoanalízis (a nőiséghez hasonlóan) története során kizárásban, „diszkriminációban” részesült, egyszersmind (szintén a nőiséggel rokon módon) e kizáráson keresztül alkotódott meg (BÁNFALVI 2001).

Ugyanakkor a pszichoanalízis, miközben a „nőiséggel” is azonosítható, maga is hajlamos a „maszkulin”, „objektív”, pozitivista tudományosság letéteményesének tekinteni magát. Toril Moi idézve: A pszichoanalízis „*a hisztériás nő és a tudomány pozitivista férfijának találkozása*” (MOI 1990, 196). A pszichoanalízis nem lehet elfogulatlan, és nem is kell annak lennie: értelmező elmélet, interszubjektív, (viszont)áttételi helyzetben születik, „megfigyelő” és „megfigyelt” együtt hozza létre (lásd HABERMAS [1968] 1993). Tágabban: egy adott társadalom terméke, és az individuum „kezelésén” túl (épp annak érdekében is) fontos számára a tudomány és társadalom kapcsolatára való reflexió.

Hisztéria és nőiség

A hisztéria Juliet Mitchell szavaival a pszichoanalízis „alapító betegsége” (MITCHELL 1984), de a pszichoanalízis ugyancsak tekinthető a hisztéria „alapító tudományának”. A múlt századfordulón a hisztéria olyan átfogó, szimbolikus fogalomná vált, amelyhez különösen erősen kötődtek társadalmi, morális vagy esztétikai képzetek. A nőiség, a hisztéria és a (szexuálisan vagy társadalmilag) deviáns, rebellis női test képe szoros kapcsolatban állt egymással a laikus és a tudományos közvéleményben egyaránt.⁷ A hisztériával diagnosztizált betegek gyakran deviánsnak minősített személyek voltak, akik áthágták a nemükre és pozíciójukra szabott normákat. A betegség ugyanakkor „az önbecsülés és a kielégülés” közti dilemma *megoldásaként* is értelmezhető. A hisztéria tehát egyszerre kiút és kezelendő tünet, lázadás és alkalmazkodás, az elfojtás és az ellenállás képtelenségének, konfliktusának megtestesülése, a menekülés lehetősége, ugyanakkor az orvosi patológizálás eszköze. Vagy, ahogy Joan Riviere nőiség-tanulmányát elemezve Stephen Heath fogalmaz, „sikertelen álca” (HEATH 1986, 51).

„*Mind a hisztéria, mind pedig a pszichoanalízis a nyelv határaival foglalkozik, azonban különböző oldalakon állnak: a hisztériás igénybe veszi testét az ellenkezés kifejezéséhez, az analitikus pedig visszatereleli az egyet nem értést a nyelv testébe*” (BENVENUTO 1997, 222).

7 Ez nem azt jelenti, hogy a hisztéria férfiaknál egyáltalán nem létezett. A férfi hisztéria-esetek azonban nem váltak reprezentatívvá, feldolgozottá, egy elméletalkotó rendszer részeivé oly módon, ahogy a női esetek. Erről lásd SHOWALTER 1997.

A terápia a dialógus lehetőségét hordozta, ezt azonban megnehezítették Freud monológjai, melyek nyomán a páciens gyakran az elméleti előfeltevések beteljesítőjének szerepébe került. Freud legismertebb hisztéria-eseteit, Anna O. és Dóra terápiáját erősen átittatták a nőiségről alkotott előfeltevései, azaz a kulturális sztereotípiák tudományos reprezentációi.⁸

A kortárs feminista kritika hisztériaértelmezései Ferenczihez, illetve Riviere-hez igen hasonló következtetéseket fogalmaztak meg, nem szűken a szexuális elfojtásra, hanem a nő társadalmi szerepeire vetítve. Hélène Cixous értelmezésében a hisztéria a lacani értelemben vett szimbolikus rend, az Apa nyelve elleni tiltakozást képviseli, visszatérést a szemiotikus, preödipális „anyanyelvhez” (CSABAI–ERŐS 2000, 69). Susan Bordo ugyanakkor óv attól, hogy romantizáljuk a hisztériát mint az ellenállás, a felforgatás gesztusát, hiszen az legalább ennyire reprezentálja a kontrollképtelen, beteg nő képzetét is (BORDO 1993). A nőszerep-konfliktusok nyomán keletkező betegség (pontosabban a róla folytatott laikus és orvosi diskurzus) végső soron megerősíti a nőiséghez társított sztereotípiákat, fenntartva ezzel a betegséget előidéző körülményeket. Foucault a nőiség és a pszichiátriai intézmények kapcsolatáról írva rámutat arra, hogy a női test hisztérizálása egyrészt szexualizálja, másrészt patologizálja, harmadrészt az irracionalitás szférájába utalja a nőt (FOUCAULT 1996, 106).⁹ A hisztéria mint „női betegség” motívumait, a betegség álcajelleget gyümölcsözőbb lehet úgy értelmezni, mint az elrejtés és a megmutatás, az alkalmazkodás és a lázadás közti feszültség „megtestesülését”.¹⁰

A feminista pszichoanalízis fontosabb szerzői és elgondolásai

A fent említett *Juliet Mitchell* brit pszichoanalitikus és szocialista feminista, miközben Freudot és Lacant egyaránt férfiközpontúsággal, fallocentrizmussal, heteroszexizmussal vádolja, a pszichoanalízist nem tartja kikerülhetőnek, többek közt épp a nemek (hatalmi) viszonyának megértésében¹¹ (MITCHELL 1974). A tudattalan és a szimbolikus apa törvénye a civilizáció törvényeit tükrözi. A pszichoanalízis a szubjektum létrejöttét a szexuális különbségek mentén értelmezi, amely Mitchell olvasatában nem esszenciális biológiai folyamat, hanem éppen a törvénynek való alávetettség eltérő módján keresztül történik a lányok és a fiúk esetében; ebben a folyamatban a lányok szimbolikus kasztrációja a nők pszichológiai elnyomását alapozza meg. (Mitchell szerint Freud csupán leíró értelemben beszél a lányok kasztrált voltáról – ez a freudi szövegek szoros olvasása után nem tűnik teljesen meggyőző állításnak.) A marxizmusban talál olyan keretet, amelyben

8 Ezek feminista kritikáját lásd BENVENUTO 1997; MOI 1997; HUNTER 1997.

9 Foucault és Freud szexualitáselméletének összehasonlításához lásd: DE LAURETIS 1999.

10 Erről lásd pl. ENDER, E. (1995): *Sexing the Mind. Nineteenth-Century Fictions of Hysteria*. Cornell UP, Ithaca, London; LAFFERTON E. (1998): *Hysteria and Deviance in Fin-de-Siecle Hungary. Ilma's Case. Replika*, „Central European Hysteria” special issue, 75–98.

11 Hasonlóan viszonyul a lacani pszichoanalízishez is, lásd MITCHELL 1997; ROSE–MITCHELL 1985.

megvalósulhatnak a gyermeknevelés nem-patriarchális struktúrái, és kiiktatható a nők alsóbbrendűségét és a társadalmi nemi szerepeket fenntartó Ödipusz-komplexus.¹²

Az amerikai pszichoanalitikus, szociológus *Nancy Chodorow* a tárgykapcsolat-elmélet nyomain haladva az énejlődést a másokkal való kapcsolatban, szeparáció és kötődés fogalmi mentén írja le, bevonva a szocializáció szempontját (CHODOROW 2000). Cáfolja Freudnak azt a feltevését, hogy a lány útja „rögösebb” volna a femininitáshoz, mint a fiúé a maszkulinitáshoz. A nagyobb váltás szerinte a fiúk részéről történik: az anyával való azonosulást fel kell váltaniuk az apával való identifikációval, míg a lányok megtarthatják ezt a szoros közelséget, azonosságot. A nőiesség elutasítása, egyfajta negatív identitás eszerint tehát éppen a fiúknál történik. A nő sokkal inkább kapcsolatorientáltságra, kötődésre szocializált, ezt is reprodukálja, míg a férfi ennek kerülésére, merevebb énhatárok kialakítására (CHODOROW 1978).

A nemi szerepek formálódásában jelentős tényező, hogy az első évek gyermek körüli teendőit még mindig alapvetően az anya végzi. Az aszimmetria feloldását Chodorow a kettős szülőség gyakorlata nyomán tudja elképzelni,¹³ melyben az apa is intenzíven részt vesz a gyereknevelésben, férfiként mintát ad a gondoskodásra, kötődésre, intimitásra való képességre fiúgyermekének is – ezzel párhuzamosan pedig az anya is a nagyobb fokú női autonómiára.

A Chodorowot ért kritikák három pont köré csoportosíthatók (TONG 1997). Egyrészt vitatják, hogy a család dinamikája határozná meg a társadalmi folyamatokat és nem fordítva. (Ez feltehetőleg kölcsönös folyamat.) Másrészt módszertanilag megkérdőjelezzik az elmélet alapjául szolgáló kétszülős, fehér, középosztálybeli, heteroszexuális minta általánosíthatóságát. Végül egyesek kétségbe vonják a kétszülős gondoskodás nyereségét, amennyiben az a férfi hatalom megerősítése, a nők közötti vonzódás akadálya volna. Nő-nő kapcsolat esetén értelemszerűen az Ödipusz-komplexus is más formákat öltene.

Jessica Benjamin amerikai pszichoanalitikus kiterjeszti Chodorow elgondolásait a preödipális tárgykapcsolatoknak a nemi identitás kialakulásában játszott szerepét illetően. A csecsemő igényt tart a függetlenség elismerésére, amelyet ugyanakkor a gondozó visszajelzése erősít meg. Az énejlődés tehát az intrapszichés fantáziák mellett kezdettől interszubjektív helyzetben történik. Benjamin a második évre teszi a két nem tapasztalatainak elkülönülését. A lánygyermek egy hozzá hasonló személytől, az anyától igényli önállósága elismerését, aki azonban elsősorban mint a férfivágy tárgya jelenik meg, és nem képes teljes mértékben megerősíteni lánya önérvényesítési szükségletét, aki a függetlenséget képviselő apához fordul ezért az elismerésért. Azonban az apa ezt csak a fiúk esetében erősíti meg, a lány pedig megmarad a szeretet tárgyának, és ezt a későbbi heteroszexuális szerelem alapját képező fantáziát, alárendelődést és idealizálást viszi tovább. A dominanciára-alárendelődésre épülő gender-viszonyok tehát a társas kapcsolatok interszubjektív terében jönnek létre. Benjamin szerint a nők és a férfiak, az anyák és az apák elvben egy-

12 Mitchell egy közelmúltban megjelent interjúban tér vissza a negyven évvel korábbi kötetre: HOLLWAY–WALSH 2015.

13 Ezt képviseli Dorothy Dinnerstein is (DINNERSTEIN 1976).

aránt megjelenhetnek a szeparáció és a kötődés figuráiként, és a lányok és a fiúk egyaránt azonosulhatnak mindkettővel. Ha megszűnne a kulturális és pszichológiai kettéhasítás a feminin mint a kötődés és a maszkulin mint a szeparáció szimbóluma között, akkor a gyerek nem egy olyan társas világba érkezne, ahol az egyik oldal leértékelt és alárendelődik a másiknak.

Benjamin megkérdőjelezi az egyértelmű heteroszexuális orientációhoz és nemi dichotómiához vezető szexuális fejlődést; többretű eltéréseket és nagyobb fokú hasonlóságokat tételez (BENJAMIN 1988, 1995). Rámutat arra, hogy az identifikációs és a tárgy szerelem gyakran együtt van jelen; a határok nem áthághatatlanok. Identitás helyett identifikációkat tételez, úgy véli, a két nem dichotómiája helyett a két pólus inkább a kétalakú nemiség és a sokalakú psziché (BENJAMIN 1997).

A Lacan-tanítványok/szakadarak¹⁴ közül *Luce Irigaray* belga-francia nyelvész, pszichoanalitikus, filozófus mutatott rá arra, hogy a pszichoanalízis nem semleges és univerzális, ahogyan saját elméletét beállítja, csak nem reflektál saját diskurzusának történeti és filozófiai meghatározóira, a patriarchális kultúrában gyökerező előfeltevéseire és saját tudattalan fantáziáira (WHITFORD 1992). A freudi elmélet (melyet Irigaray kritikája mellett elismeréssel kezel) a nőiséget a maszkulinitás negatív oldalaként, hiányként, a férféhoz, a falloszhoz való kapcsolatában gondolja el (IRIGARAY 1985a). Az oppozíciókban való gondolkodást (Derrida nyomán) Irigaray önmagában is a férfikultúra jellemzőjének tartja. Lacanhoz való viszonya hasonlóan összetett; Lacan elgondolása a nyelv szerepéről a tudattalan formálódásában és a nemi különbség elsajátításában megalapozta saját pszichoanalitikus olvasatait. Ugyanakkor ahistorikusnak és konzervatívnak tartja a lacani elméletet; úgy véli, Lacan tükre a női testet csak hiányként, „lyukként” képes látni, belülről nem. Irigaray a nőit a szubverzívvel, a „fallogocentrikus” dichotómiák felforgatásával azonosítja, ugyanakkor a nőről, a női testről és szexualitásról írott jelzői – dinamikus, plurális, globális, nem-lineáris, nem-bináris, nem-logocentrikus, nem-teleologikus, „Other in herself” – mutatnak némi esszencialista jelleget (IRIGARAY 1985b). „*A nő nemisége (testén) mindenütt van [...], gyönyörének földrajza sokkal változatosabb, különbségeiben többfélőbb, összetettebb és kifinomultabb, mint hiszik [...], belül egy olyan imagináriuson, amely szintén szigorúan egy és ugyanarra összpontosul*” (IRIGARAY, id. SULEIMAN 1994, 462).

Mint írja, a nőknek a történelem során nem nyílt lehetőségük az önreprezentációra, elszigetelődtek eredetüktől; a nyugati gondolkodás nem építette be a női genealógiát, s ennek következtében problematikus egy kulturálisan elfogadható kép közvetítése az anyától a lány felé. Irigaray szerint ez a kép vagy a félelmetes, menekülésre készítő fallikus anyáé, vagy a lenézett, kasztrált anyáé, akivel a lány ugyancsak nem kíván azonosulni. Gondolatmenete kifejezi az anya iránti ambivalenciát, de a klasszikus tárgykapcsolat-elméletek (Klein, Winnicott) bűnbakképzése nélkül.¹⁵ Nézete szerint az anya-lány genealógia elfojtása a patriarchális rendszer fenntartását szolgálja, mely a nőket egymástól is szeparálja.

14 Lacanról magyar nyelven lásd a *Thalassa* 1993/2-es tematikus számát (*Jacques Lacan munkássága*); UNOKA 1998; DARABOS 2005.

15 A pszichoanalitikus anyaképekről lásd KENDE 2005; DOAN–HODGES 1992.

A női autonómia és a nők közötti „horizontális” kapcsolódás, „sisterhood” csak akkor válik lehetségessé, ha a vertikális anya-lány kapcsolat, az anya iránti vágy és szeretet hangot kaphat, és kulturális elismerést nyer (IRIGARAY 1985a; WHITFORD 1992).

Julia Kristeva bolgár-francia filozófus, irodalmár, író, pszichoanalitikus összekapcsolja a nyelvészeti-szemiotikai és pszichoanalitikus teóriákat a szubjektumról mint beszélő, értelemképző (és nemmel felruházott) lényről való gondolkodásban. A preödipális időszakot elbeszéletlen, reprezentálatlan, jelöletlen, „szemiotikus” periódusként írja le, megkülönböztetve (Lacan nyomán) a Szimbolikustól, amely a nyelv, a törvény, a kulturális reprezentációk szférája. A nők szerinte közelebb állnak ehhez a preödipális, nyelvhez, a testhez, a természet ritmusára emlékeztető ciklikus, szubjektív időhöz. Kristeva egyfajta képzeleti konstrukciónak tartja a kasztrációs komplexust. „*A kasztráció annyira valóságos, mint a világegyetem keletkezésével kapcsolatban feltételezett »ösrobbanás« [...] Így a kasztráció [...] a nyelv mint az élvezet összeolvadt állapotától való szeparáció megjelenése lenne*” (KRISTEVA 1997, 245). Az avantgárd irodalmi szövegek a jelentés egyidejű megképzésével és felrúgásával destabilizálják a szubjektum igényét az identitásra, megkérdőjelezve, áthágva saját szimbolikus törekvéseiket, megragadva és kifejezve a szemiotikus impulzusok *jouissance*-át. Kristevát azok a momentumok érdeklik, amelyekben a szemiotikus átfolyik a Szimbolikusba. A szubjektum, a szöveg vagy a társadalom „forradalmi repedéseit” vizsgálja, s ezeket összekapcsolja a társadalmi változás lehetőségével is. Később ez a gondolati keret elhalványul, munkássága depolitizálódik; ambivalens kapcsolatot ápol a feminizmussal, nem tartja magát feministának, de témáival (anyaság, női szexualitás és vágy, szexuális különbözőség és egyenlőség) mégis kapcsolódik hozzá. 1977-es esszéjében a szeretet „eretnetikájáról” (*herethics*) ír: „*[A]z etika újragondolása igenis megköveteli a nők részesedését, mivel ők azok, akik vágyat hordoznak [a stabilitás] reprodukálása iránt és rendelkezésre állnak, hogy ez a beszélő fáj, amely halandónak tudja magát, képes legyen elviselni a halált. Hiszen az erkölcstől leválasztott eretnek etika, az eretnetika talán éppen az, ami az életben a követeléseket, a gondolatot és így a halál gondolatát is elviselhetővé teszi.*” (KRISTEVA 1994 509) Bevezeti az „imaginárius apa” fogalmát, aki nem büntető törvényalkotó, a Szimbolikus rend képviselője, hanem az a pozíció, melyet az apa az anya vágyában elfoglal; de a gyermek számára nem az erősz, hanem az agapé típusú szeretet megtestesítője, melyet az anya, aki túl közel van, nem képviselhet (GROSZ 1992).

A feminista ideológiával kapcsolatban úgy látja, annak nem lehet politikai célkitűzése az anyaság elutasítása. Az esszencializmus vádját is magára húzó meggyőződése szerint a legtöbb nő küldetésnek érzi, hogy szüljön, ez kreativitása forrása lehet. A terhesség az identitás alapvető kihívása „*a nárcisztikus éntartalom egészségességének fantáziájával. [...] Ha az anyát nem gyötri büntudat, akkor utazását a mazochizmus és az affektív, intellektuális [...] személyiség megsemmisítése nélkül kell felvállalnia, s ily módon az anyaság egy eddig elképzelhetetlen igazi alkotó cselekedetté válik.*” (KRISTEVA 1997, 251)¹⁶

16 Kristeva pszichoanalitikus munkásságához lásd még a *Thalassa* 2007/2-3-as tematikus számát („Kristevai utazás”).

A kilencvenes évek posztmodern feminizmusának meghatározó alakja az amerikai „sztárfilozófus”, *Judith Butler*. A pszichoanalízist legfőképpen amiatt kritizálja, hogy adottnak veszi a biológiai nemet és a heteroszexuális vágyat. *Gender Trouble* (magyarul: *Problémás nem*, BUTLER 2006) című, 1990-ben írott művének alap gondolata szerint a nemet maga a *kifejezés, a performativitás* teremti meg. A nem olyan imitáció, amelynek nincs eredetije; valójában az eredetit épp az imitáció teremti meg. A szexus kategóriája születéstől normatív gyakorlatok terepe. A normák performatív módon, ismétlődő gyakorlatként (*iterability*¹⁷), kizárásokon, elfojtásokon keresztül szabályozzák, materializálják a test szexusát, hozzák létre a nemmel felruházott szubjektumot, illetve ezzel összefüggésben a nemi különbséget a heteroszexuális parancs szolgálatában, mely egyes szexuális identifikációkat lehetővé tesz, másokat kizár. *Bodies that Matter* (magyarul: *Jelentős testek*, BUTLER 2005) című, 1993-as könyvében Butler némileg módosítja nézeteit. Bár a nem normái a nyelv, a kultúra által „megrendezettek”, de az nem egyszerű „előadás”, nem számolható fel, nem dekonstruálható teljesen és önkényesen. De felforgatható: kívülről, éppen az elgondolhatatlan testek, szexualitások felől. A Butler által sokszor idézett drag, paródia jelentősége, hogy rámutat az imitációra, a nemek eredendő konstruáltságára.

Butler (illetve az amerikai genderteoretikus, Eve Kosofsky Sedgwick) nevéhez is kötődik a nálunk talán legnehezebben beágyazható *queer-elmélet*, identitás és mozgalom. Az eredeti nyugati történeti előzmények és kontextus nehezen adaptálható magyar viszonyok közé. Az elmélet a kilencvenes években, elsősorban az LMBT identitások és mozgalmak problematizálásából, tágabban az identitás, a szubjektum dekonstrukciójának és sokféle szituáltságának fókuszba kerülése nyomán keletkezett (JAGOSE 2003). A queer-elmélet megkérdőjelezi a nemi identitás és a szexuális orientáció kategóriáinak határait, rögzítettségét és egymásból következő logikáját. Úgy véli, a *nem*, noha a társadalom által kiemelt és különböző intézményekkel is körülbástyázott dimenzió, nem feltétlenül az egyetlen és a legrelevánsabb tényező sem az identitásban, sem a vonzalmakban, s így az emberi jogi mozgalmakban sem kellene annak lennie. A nemet vagy a szexuális orientáción túl az etnikai, osztály-, életkori stb. dimenziók összetett, „interszekcionális” hatása érvényesül az önazonosságban (és az elnyomásban is).

A queer egyaránt kritikus az asszimilációval és a szeparatizmussal, hiszen mindkettő a hagyományos identitásokra épít. Egy elnyomott és homogén identitás feltételezésével, melyet felfedezni, elismertetni és reprezentálni kell, feloldhatnak néhány nyilvánvaló egyenlőtlenséget, ám eközben elfednek más, alapvető kérdéseket. Az identitásalapú politika helyett az identitásfelforgatás politikáját véli követhetőnek. Butler szerint ha tudatosan megmutatjuk a konstruáltságot és (elkerülhetetlen) performativitást, ez az ellenállás kiindulópontjává válhat. Jane Gallop szavaival: „Az *identitást folyamatosan feltételeznünk kell, és azonnal meg kell kérdőjeleznünk*” (GALLOP 1982, xii).

A queer-elméletet érő kritikák attól tartanak, hogy a fogalom éppenséggel elfedheti a sokféleséget, és újabb (maszkulin) semlegességet hozhat létre, ezenkívül pedig túlzott

17 Vö. DERRIDA, J. (1988): Signature Event Context. In: GRAFF, G. (ed.): *Limited Inc.* Northwestern UP, Evanston.

relativizmus és teoretikusság jellemzi. A queer-elmélet (is) felszínre hozta a kisebbségek identitásvindikálása és a posztmodern identitásfelf számolás közti elméleti és gyakorlati konfliktust (Erről lásd BUTLER 1997). Ugyanakkor, bizonyos értelemben és helyzetekben, az LMBT identitáspolitika is lehet „queer”, a hagyományos identitásképzeteket és vonzalmakat felforgató – például mai kelet-európai kontextusban.

KONKLÚZIÓ

Hol tartunk ma? A nemekről való gondolkodást illetően (legalábbis Magyarországon) nem elsősorban pszichoanalitikusok tollából, inkább a bölcsészet- és társadalomtudományok területén születnek (olykor pszichoanalitikus olvasottságú) újabb szövegek, kutatások (erről lásd KENDE 2008). Az utóbbi évtizedek a diskurzusok keveredését, időnként összecsapását mutatják – ez túlmutat a pszichoanalízisen, de hivatkozási pontként felismerhetők benne az elmélet egyes elemei. A tudományos és közbeszédben egyszerre van jelen a férfi-női szerepek „elmosódása” fölötti aggodalom, a hagyományos, jól körülírt szerepek, „princípiumok”¹⁸ vindikálása („természetesnek” nyilvánítása) és magának a természetesség fogalmának a változása, fölülvizsgálata (más fogalmakkal az esszencialista és a konstrukcionista szemlélet). A nem továbbra is kiemelt dimenzió a tudományban és a társadalomban – sokan tartanak igényt a vizsgálatára, de a definiálására, kijelölésére és felügyeletére is.

IRODALOM

- BÁNFALVI A. (2001): A pszichoanalízis mint álcás nő. *Thalassa*, 2–3, 55–82.
- BENJAMIN, J. (1988): *The bonds of love: Psychoanalysis, feminism and the problem of domination*. Pantheon, New York.
- BENJAMIN, J. (1995): *Like subjects, love objects: Essays on recognition and sexual difference*. Yale UP, New Haven.
- BENJAMIN, J. (1997): Azonosság és különbözőség. Kísérlet a nemiség kialakulásának „tág körű” értelmezésére. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 275–294.
- BENVENUTO, B. (1997): A hisztéria: komédia... dell'arte. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 209–224.

18 Magyar kontextusban lásd pl. Bagdy Emőke műveit és nyilatkozatait és az erre adott reakciókat. BAGDY E. (2013): *Hogyan lehetnék boldogabbak?* Kulcslyuk Kiadó, Budapest, illetve <http://vs.hu/kozelet/osszes/nekimentek-a-kollegai-a-noi-principium-mellett-kiallo-bagdy-emokenek-0111>

- BORDO, S. (1993): *Unbearable weight. Feminism, western culture, and the body*. Univ. of California Press, Berkeley.
- BUTLER, J. (1997): Esetleges alapok: A feminizmus és a „posztmodern” kérdés. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 256–274.
- BUTLER, J. (2005): *Jelentős testek*. Új Mandátum, Budapest.
- BUTLER, J. (2006): *Problémás nem*. Balassi, Budapest.
- CHODOROW, N. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Új Mandátum, Budapest.
- CHODOROW, N. (1978): *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Univ. of California Press, Berkeley.
- CHODOROW, N. (1997): Feminizmus, nőiség és Freud. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 146–160.
- CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.) (1997): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest.
- CSABAI M. – ERŐS F. (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Józsvöveg, Budapest.
- DARABOS E. (2002): „Mit akar a nő?” *Alföld*, 10, 55–80.
- DARABOS E. (2005): A Másik és a „női státusz”. Jacques Lacan mint feminista botrányhős. *Thalassa*, 1, 39–62.
- DARABOS E. (2008): *Nem-játék. Nyelv, nemi szerepek, pszichoanalízis*. Józsvöveg, Budapest.
- DE LAURETIS, T. (ed.) (1991): „Queer Theory” issue. *Differences*, 2.
- DE LAURETIS, T. (1999): A konok készítés. *Metropolis*, 2, 34–52.
- DINNERSTEIN, D. (1976): *The mermaid and the minotaur. Sexual arrangements and human malaise*. Harper & Row, New York.
- DOANE, J. L. – HODGES, D. L. (1992): *From Klein to Kristeva. Psychoanalytic feminism and the search for the „good enough” mother*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- FERENCZI S. ([1908] 1991): A korai magömlés jelentőségéről. In: FERENCZI: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások*. Kossuth Kiadó, Budapest. 47–52.
- FOUCAULT, M. (1996): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- FREUD, S. ([1905] 1995): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: FREUD: *A szexuális élet pszichológiája*. Filum, Budapest. 31–131.
- FREUD, S. ([1905] 1993): Egy hisztéria-analízis töredéke. In: FREUD: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* 17–110.
- FREUD, S. ([1908] 2016): Freud, S. ([1908] 2016): A „kulturális” szexuális morál és a modern idegesség. *Imágó Budapest*, 2016, 2, 37–52. http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2016_2_Tarsadalomkritika-II_szam/Imago_Bp_2016-2-szam_pp037-52_S-Freud_Kult-Szex-Moral_1908.pdf
- FREUD, S. ([1925] 1995): A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In: FREUD: *A szexuális élet pszichológiája*. Filum, Budapest. 193–203.

- FREUD, S. ([1933] 1999): A nőiség. In: FREUD: *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Filum, Budapest. 126–151.
- GALLOP, J. (1982): *The daughter's seduction. Feminism and psychoanalysis*. Cornell UP, Ithaca.
- GRIGG, R. – HECQ, D. – SMITH, C. (1999, eds.): *Female Sexuality: The early psychoanalytic controversies*. Other Press, New York.
- GROSZ, E. (1992): Kristeva, Julia. In: WRIGHT, E. (ed.): *Feminism and psychoanalysis. A critical dictionary*. Blackwell, Oxford, Cambridge MA. 194–200.
- HABERMAS, J. ([1968] 1993): A metapszichológia szcientista önféltreértése. In: SZUMMER Cs. – ERŐS F. (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Cserépfalvi, Budapest. 91–106.
- HEATH, S. (1986): Joan Riviere and the masquerade. In: BURGIN, V. – DONALD, J. – KAPLAN, C. (eds.): *Formations of fantasy*. Methuen, London – New York. 45–60.
- HEILBRUN, C. G. (1991): Freud's daughters. In: HEILBRUN: *Hamlet's mother and other women*. The Women's Press, London. 30–37.
- HOLLWAY, W. – WALSH, J. (2005): Interview with Juliet Mitchell. *Psychoanalysis and feminism: Then and now. Psychoanalysis, Culture & Society*, 2, 112–130.
- HORNEY, K. (1924): On the genesis of the castration complex in women. *International Journal of Psychoanalysis*, 5, 50–65.
- HORNEY, K. ([1926] 1997): Menekülés a nőiség elől. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest, 118–130.
- HORNEY, K. (1928): The problem of the monogamous ideal. *International Journal of Psychoanalysis*, 9, 318–331.
- HORNEY, K. (1932): The dread of woman. *International Journal of Psychoanalysis*, 13, 348–360.
- HUNTER, D. (1997): Hysteria, psychoanalysis, and feminism. The Case of Anna O. In: CONBOY, K. – MEDINA, N. – STANBURY, S. (eds.): *Writing on the body. Female embodiment and feminist theory*. Columbia UP, New York. 257–276.
- IRIGARAY, L. (1985a): *The speculum of the other woman*. Cornell UP, Ithaca.
- IRIGARAY, L. (1985b): *This sex which is not one*. Cornell UP, Ithaca.
- JAGOSE, A. (2003): *Bevezetés a queer elméletbe*. Új Mandátum, Budapest.
- KENDE A. (2005): Az anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa*, 1, 63–82.
- KENDE A. (2008, szerk.): *Pszichológia és feminizmus*. L'Harmattan, Budapest.
- KERTÉSZ-ROTTER L. ([1933] 1993): A női genitalitás pszichológiájáról. In: FREUD et al.: *Lélekelemzési tanulmányok*. Párbeszéd, T-Twins, Budapest. 55–64.
- KOSOFSKY SEDGWICK, E. (1990): *Epistemology of the closet*. Univ. of California, Berkeley.
- KRISTEVA, J. (1994): A szeretet eretnetikája. *Helikon*, 4, 491–509.
- KRISTEVA, J. (1997): A nők kora. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 237–255.

- LAFFERTON E. (1998): Hysteria and Deviance in Fin-de-Siecle Hungary. Ilma's Case. *Replika*, „Central European Hysteria” special issue, 75–98.
- MITCHELL, J. (1974): *Psychoanalysis and Feminism. Freud, Reich, Laing and Women*. Vintage, London.
- MITCHELL, J. (1984): Femininity, Narrative, Psychoanalysis. In: MITCHELL: *Women: The Longest Revolution. Essays on Feminism, Literature and Psychoanalysis*. Virago, London. 287–294.
- MITCHELL, J. (1997): Jacques Lacan és a női szexualitás. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest, 161–183.
- MOI, T. (1997): Férfuralom: Szexualitás és episztémológia Freud *Dórájában*. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest, 131–145.
- MOI, T. (1990): Patriarchal Thought and the Drive for Knowledge. In: BRENNAN, T. (ed.): *Between Feminism and Psychoanalysis*. Routledge, London, New York. 189–205.
- RIVIERE, J. (1929): Womanliness as a Masquerade. *International Journal of Psychoanalysis*, 10, 303–313.
- ROITH, E. (1988): Freud's Women Disciples. In: ROITH: *The Riddle of Freud. Jewish Influences on His Theory of Female Sexuality*. Routledge, London, New York.
- ROSE J. – MITCHELL, J. (eds.) (1985): *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the école freudienne*. Pantheon, New York.
- SHOWALTER, E. (1997): Hysterical Men. In: SHOWALTER: *Hystories. Hysterical Epidemics and Modern Culture*. Picador, London. 62–77.
- SULEIMAN, S. R. (1994): Politikum és költészet a női érzékiségben. *Helikon*, 4, 456–477.
- TONG, R. (1997): A pszichoanalitikus feminizmus. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 23–62.
- UNOKA Zs. (1998): Fallosz-jelentés. *Café Babel*, 29, 59–74.
- WHITFORD, M. (1992): Irigaray, Luce. In: WRIGHT, E.: *Feminism and Psychoanalysis: A Critical Dictionary*. Blackwell, Oxford, Cambridge MA. 178–183.
- WRIGHT, E. (1992): *Feminism and Psychoanalysis: A Critical Dictionary*. Blackwell, Oxford, Cambridge MA.
- ZARETSKY, E. (2005): *Secrets of the Soul. A Social and Cultural History of Psychoanalysis*. Vintage Books, New York.